

עלילותיו של התלוש המופרע בווינה: קריסתו של דמות התלוש ברומן הגנוז של דוד פוגל

תמר סתר

מבוא

בשנת 1938, בעת שנשבו רוחות המלחמה מעל שמי פריז, ישב הסופר והמשורר דוד פוגל (1891-1944) בחברתו של המשורר הלל בבלי בבית קפה, ובעודו מתרגש משיחתם של משוררים צרפתים שישבו בשולחן סמוך אליהם, אשר עסקה בסונטה, אמר לבן שיחו: 'כתבתי מעט אך תודה כי כמו שאני כותב לא כתבו עד עתה בעברית. יש בי משהו שונה. האין זאת?'¹ קרוב ל-80 שנה חלפו מאמירה זו, והראיה הטובה ביותר לצדקת דבריו היא ההתרגשות הרבה המציפה את קהל הקוראים והחוקרים של הספרות העברית בקבלת יצירתו. כתיבתו ה'שונה' מגיעה לשיאה ברומן הגנוז שלו, שקיבל את השם רומן וינאי, ובו מוצג נרטיב שחותר תחת יסודותיה של ספרות התלושים, שעיצבה את דמותו של הגבר היהודי הצעיר, המיוסר והתועה, הנושא את עברו היהודי כחטוטרט על גבו בעולם נוצרי, שכלפיו הוא מרגיש הן ניכור והן משיכה.

ככל הנראה הגיע כתב היד חסר הכותרת לארכיון גנזים עשרות שנים לפני גיליון. חוקרת הספרות לילך נתנאל מצאה אותו לפני שנים מספר;² ולדעתה, לא גילו אותו

* תודה רבה לבוחנים החיצוניים של כתב העת עבור הערותיהם, שתרמו רבות לשיפור המאמר. מאמר זה מבוסס על עבודת הגמר שלי לתואר השני, שהוגשה במחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ב-2014. אני רוצה להודות למנחתי ד"ר ענת ויסמן, שליוותה את כתיבתי מראשיתה והרעיפה עליי מחכמתה פעמים רבות מספור. אני רוצה גם להודות לחברתי מעין גלברד-עזיזה, המלווה את עבודתי ומעירה עליה הערות מושכלות ומרחיבות דעת. תודה גם לפרופ' יגאל שוורץ על תמיכתו האינטלקטואלית הבלתי נדלית.

1 דוד פוגל מצוטט בתוך: הלל בבלי, 'דוד פוגל', רוחות נפגשות, עוגן בשיתוף מ. ניומן, ירושלים 1952, עמ' 157.

2 ראו: לילך נתנאל, כתב ידו של דוד פוגל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ב, עמ' 36-37.

זמן רב מאוד משום שהוא נטמע בכתב יד של נובלה אחרת מאת פוגל בשם 'נוכח הים'.³ הרומן הגנוז ראה אור בעריכתה ובעריכת יובל שמעוני ב־2012 בהוצאת עם עובד. אף שהיצירה נערכה בין 70-90 שנה לאחר שנכתבה, ומטבע הנסיבות ללא שיתוף פעולה עם מחברה וללא קבלת אישורו לפרסומה, אני רואה בה פרי עטו של פוגל, וזהו גם המעמד שאעניק לה במחקרי.⁴

3 נתנאל נדרשת במאמרה ב־*Proof texts* לשאלת מועד כתיבת הרומן וקובעת כי רומן וינאי הוא רומן הנעורים הגנוז של פוגל, שנכתב בהגיעו לווינה. היא קובעת זאת על סמך הימצאות טיוטת הרומן לצד טיוטה ראשונית של הנובלה 'נוכח הים', שאת כתיבתה השלים ב־1932 והיא פורסמה ב־1934. לפי נתונים אלה, נתנאל טוענת שפוגל סיים לכתוב את הטיוטה המתקדמת אך הלא שלמה של רומן וינאי בתחילת שנות השלושים לכל המאוחר. כך גם לדעתה אפשר להסביר את המשפט שכתב לאשר ברש ב־1932, כי הוא 'מטפל ברומן שעודנו בחיתוליו'. מלבד זאת, כמו גיבור הרומן, גם פוגל עזב את וינה ועבר לפריז כעשור לאחר שהגיע לווינה. מכאן עולה שהוא כנראה כתב את העלילה המתרחשת בווינה בתקופת שהותו בה (הוא עזב את וינה ב־1925), ואילו את העלילה המתרחשת בפריז הוא כתב מאוחר יותר, כשישב בפריז, והשלימה בשנות השלושים. פוגל פרסם את הנובלה הראשונה שלו - 'בבית המרפא' - ב־1927, בגיל מבוגר יחסית, כשהיה בן שלושים ושש, ולכן נתנאל מניחה שהוא תרגל את כתיבתו הפרוזהית בתקופה הארוכה שקדמה לפרסום נובלה זו, בלי לפרסם דבר, ורומן וינאי הוא אחד מ'תרגוליו' המוקדמים שנערכו בווינה. ראו: Lilach Nethanel, 'David Vogel's Lost Hebrew', *Proof texts*, 33, 3 (2013), p. 313. להבדיל מעמדה זו, במאמר החתום על ידי מערכת ספרי סימן קריאה (בעריכת מנחם פרי) נטען כי הרומן נכתב בשנות הארבעים, עם שחרורו של פוגל ממחנות המעצר של הצרפתים. פרי סבור כך בשל גילוי פיסת נייר בארכיון של פוגל, שבצדה האחד נכתבו בידיש שמות דמויות הנובלה, שקיבלה את השם 'כולם יצאו לקרב' ונכתבה בזמן מלחמת העולם השנייה, ועליהן מסומן איקס, ובצדה האחר נכתבו בעברית שמות הדמויות של רומן וינאי, ועליהן לא מסומן איקס. פרי מסיק מכך שכשהשלים פוגל את הנובלה 'כולם יצאו לקרב' הוא החל לכתוב את רומן וינאי, ולכן לא סומנו שמות הדמויות מרומן וינאי באיקס כפי שסומנו שמות דמויות הנובלה 'כולם יצאו לקרב'. בשל כך לדבריו כתב פוגל את הרומן בהכרח ב־1942 או ב־1943, לאחר ששוחרר ממחנות המעצר הצרפתיים. עוד טוען פרי כי הדפים שמצאה נתנאל בין טיוטות 'נוכח הים', ועליהם כתוב רומן וינאי, לא היו שם ב־1985, שאז הוא ערך מחדש את חיי נישואים ולצורך כך חיפש חומרים בארכיון גנוזים, וכי הם הועברו לתיקו במועד מאוחר יותר. לכן טענתה של נתנאל כי כתיבת הרומן הושלמה בתחילת שנות השלושים, המבוססת בעיקר על הימצאות כתב היד סמוך לטיוטת 'נוכח הים', אינה מבוססת לדעתו. ראו: מערכת הספרייה החדשה (13.3.2012), 'טור אישי: הערות ראשונות לפרסום הרומאן הגנוז של פוגל', *הספרייה החדשה*, http://www.newlibrary.co.il/page_1447, אוחזר ב־21.2.2016.

4 להרחבה בנושא הקשר המרתק בין טיוטה ליצירה שפורסמה לפני שהספיק מחברה

יצירתו הסיפורית של פוגל קנתה לה שביתה בקרב הקהל הרחב תקופה לא מבוטלת לאחר מותו באמצע שנות הארבעים, עם עריכתו והוצאתו המחודשות של הרומן **חיי נישואים** ב־1986, שזכה לפופולריות רבה,⁵ ועם קיבוץ אוסף יצירות הפרוזה שלו בספר **תחנות כבות** ב־1990.⁶ את שני הספרים ערך והביא לדפוס מנחם פרי. לעומת זאת, יצירתו השירית השתרשה קודם לכן - עם הוצאתו של דן פגיס בשנות השישים את כל שיריו המוכרים ועם גילוי ספר השירה שלו **לעבר הדממה**, שראה אור ב־1983.⁷ מהדורות אלו לוו בהקדמות מפרי עטם של משוררים וחוקרי ספרות, והן תרמו להצבת יצירתו במקום מרכזי בשיח הספרותי האקדמי והלא אקדמי כאחד.⁸

בד בבד עם גילויין המפתיע של יצירותיו לאחר מותו ועם הוצאות מחודשות של יצירתו הידועה, התרחש גם דבר מסקרן לא פחות, שנוגע לאופן התקבלותה הייחודי בחלוף השנים: חוקרים שונים ביקשו להשיב לה את 'הצדק ההיסטורי' שנמנע ממנה בשל הפיחות שהיה לדעתם במעמדו של פוגל מפרסום יצירתו. דוגמה אחת לכך היא הפולמוס שניהל מנחם פרי עם מליצי יושרו של אשר ברש, עורכו הראשון

להשלימה ראו: מוריה דיין־קודיש, 'צלו של "סוף דבר": טיטסה וחזרה ב"סוף דבר" ליעקב שבתאי', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע 2013. דיין־קודיש מראה בעבודתה כי הטיטסה עצמה ראויה לקבל מעמד שאינו פחות בחשיבותו ממעמדה של היצירה שהובאה לדפוס מאחר שביכולתה לשפוך אור חדש על הפואטיקה של היצירה שפורסמה. לעומת זאת, במאמרי אתמקד בהצעת פרשנות ליצירה השלמה שהובאה לדפוס, ולא בהשוואה בין הטיטוטות של פוגל ובאפשרויות השונות שהן טומנות בחובן להבנת היצירה שפורסמה.

5 הרומן ראה אור לראשונה בשלושה חלקים בשנים 1929-1930 בהוצאת מצפה, בארץ ישראל. מנחם פרי ערך מחדש את הרומן והוציאו לאור ב־1986, ומאז הוא ראה אור ב־14 הדפסות. דוד פוגל, **חיי נישואים**, הקיבוץ המאוחד וספרי סימן קריאה, תל אביב 2009.

6 הנ"ל, **תחנות כבות**, הקיבוץ המאוחד וספרי סימן קריאה, תל אביב 1990. עד כה ראו אור שש מהדורות של הקובץ.

7 אהרן קומם, "לעבר הדממה": ספר שיריו השני של פוגל, **לעבר הדממה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1983. המבוא בספר מגולל את קורותיהם של כתבי היד של פוגל עד פרסומם. דן פגיס הוציא לאור לראשונה את קובץ שיריו הידועים של פוגל ב־1966, ובו לפני השער האפל ושירים שאסף פגיס מכתבי עת. דוד פוגל, **כל השירים** (מלוקטים בצירוף מבוא ומקורות בידי דן פגיס), אגודת הסופרים, תל אביב 1966. ב־1998 הוציא לאור אהרן קומם קובץ של כל שיריו של פוגל, ובו ספר שיריו השני **לעבר הדממה**, שקומם פרסם אותו עוד בשנת 1983. דוד פוגל, **כל השירים** (עורך: אהרן קומם), הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1998.

8 בצעד יוצא דופן יוחדה החוברת *Prooftexts* משנת 1993 כולה ליצירתו. ראו: Michael Gluzman, Chana Kronfeld and Eric Zakim (eds.), *Prooftexts*, 13

של פוגל. פרי טען כי הוא ערך את פוגל כמו שפוגל היה מעוניין שיערכו אותו, להבדיל מהעריכה השרירותית של ברש את חיי נישואים בסוף שנות העשרים. עוד הוא טען כי ברש זלזל ביצירתו של פוגל שהועברה אליו לאחר המלחמה; זו שכבה מיותמת בדירתו שנים רבות עד שגילה אותה פתאום מנהל ארכיון גנזים דב בן יעקב ב־1977. בעקבות אמירות אלו התנהל ויכוח פומבי בין פרי ובין מליצי יושרו של ברש, שבינתיים הלך לעולמו. אלה טענו כי יחסו של ברש לפוגל היה הוגן ותומך.⁹ דוגמה אחרת, שמשקלה רב יותר בשל המטען שהיא נושאת עמה במחקר ובשל התגובות שהיא עוררה בתוך השיח המחקרי, היא טענתו של מיכאל גלזמן כי בשנות השלושים השכיח במכוון הממסד הספרותי השולט את פוגל ותגובתו המתפלמסת של דן מירון לטענה זו. 'התעקשותו' של פוגל לכתוב על חייהם של היהודים באירופה הובילה את גלזמן לנמק את שוליות שירתו ברפובליקה הספרותית הארץ־ישראלית בסיבות פוליטיות, שעיקרן הוא כי פוגל לא השתתף - השתתפות ביוגרפית או פואטית - בהליך הבנייה הלאומי, ודבר זה בא לידי ביטוי באי־אזכור שאלות של לאומיות ופטריוטיות בשיריו, המסתייגים מכל קיבוציות שהיא. לדבריו, היא גם הובילה להחרמת משוררים מודרניסטים כאברהם שלונסקי אותו.¹⁰

שלא כעמדה זו, טען דן מירון כי דמותו של פוגל היא דמות פריפריאלית במודע וכי לא היה ניסיון מכוון להחרימה מצד משוררים כשלונסקי, שבתחילת שנות השלושים נלחמו על מעמדם. כל ימי חייו הוא לא רצה לקשור את עצמו בחיי הזולת, וביטויים לרצון זה אפשר למצוא ביומנו העברי.¹¹ עם זאת, מירון גם מודה כי העובדה שפוגל לא היה חלק מהמרכז הספרותי שישב בארץ ישראל מאחר שחי באירופה פגעה בסופו של דבר בפרסומו בארץ בשנות השלושים. פוגל כתב ספרות יחידנית, ולא התאים לאקלים הציוני בארץ של אותן שנים, אך אין זה אומר כי יש לראות ביצירתו מייצגת זיקה אופוזיציונלית כוללת למערכת הספרותית העברית הקנונית של זמנו.¹²

9 ראו: יעקב הכהן, 'עוד על פוגל ועל ברש', מעריב, 13.12.1985; מנחם פרי, 'פוגל באמבטיה', מעריב, 27.12.1985; משה הכהן, 'הדרן עליך אשר ברש', פרוזה, 88 (1986), עמ' 15-21; אהרן קומם, 'כסומא בארובה: תגובתו של אהרן קומם לרשימתו של משה הכהן: הדרן עליך אשר ברש', פרוזה, 90 (1986), עמ' 58.

10 Michael Gluzman, 'Unmasking the Politics of Simplicity in Modernist Hebrew Poetry: Rereading David Fogel', *Prooftexts* 13 (1993), p. 22

11 ראו: דן מירון, 'אהבה התלויה בדבר', בתוך: זיוה בן פורת (עורכת), *אדרת לבנימין: ספר היובל לבנימין הרשב*, א, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1999, עמ' 33. הוא חוזר לנושא מעמ' 83.

12 שם, עמ' 83.

עוד מירון טוען כי אי־פרסום יצירות רבות של פוגל בממות ספרותיות ארץ־ישראליות בשנות השלושים והארבעים לא הוביל למחיקת השפעתו ונוכחותו כליל ברפובליקה הספרותית העברית, ובוודאי לא היה ניסיון מכוון משום גורם לעשות זאת, כפי שטען גלזומן. פוגל נשאר אפוא חלק מרפובליקה זו, גם אם במקום שולי בה, אף שלא כתב ספרות לאומית.¹³ כמו גלזומן, גם מבקר הספרות אמנון נבות קבל על שוליותו של פוגל בספרות העברית, הנובעת מתפיסת החוקרים הישראלים אותו כמי שאזרחותו טעונה הוכחה עד עולם לעומת סופרים אחרים כיוסף חיים ברנר ושמואל יוסף עגנון.¹⁴

במאמרי אני יוצאת מתוך נקודת ההנחה כי פוגל כתב את יצירותיו בעברית, ומכאן שייעדן לקהילה היהודית הדוברת עברית שישבה בארץ ישראל. קהילה זו היתה מרכז הכובד של קהל קוראי הספרות העברית, ויש בהיבט זה לבדו כדי לשייך את יצירתו לספרות העברית־מודרניסטית־ציונית שנכתבה בתקופתו, ולכן יש לחקור אותה כחלק ממנה, ולא כורה לה.¹⁵ יש בטענותיהם של גלזומן ושל נבות ללמד על מקומו המורכב והלא מובן מאליו של פוגל בספרות זו, שהוביל את כל חוקריו להידרש לשאלת שוליותו בקנון העברי־מודרניסטי־ציוני שהתהווה בשנות פעילותו. גם נירית קורמן התייחסה לשייכותו האמביוולנטית לספרות הציונית בניתוחה את שירת האהבה שלו, המערערת את הדימויים המגדריים המובאים בשירתם של אברהם שלונסקי ושל אורי צבי גרינברג, שהציבה במרכזה את גוף הגבר. לעומתם, שירתו של פוגל הציגה מיניות נשית שנעה בין החפצה להנאה,¹⁶ ובכך הציעה, תוך כדי השתייכות למסגרת הספרותית הציונית, מערך חדש של דימויים שאינו נענה לתפיסה מגדרית ואידאולוגית חד־ממדית.¹⁷

להבדיל מהתפיסות שהבאתי למעלה, שלפיהן יצירתו של פוגל היא חלק מהספרות הארץ־ישראלית, חוקרים אחרים שלו - כגרשון שקד - רואים ביצירתו 'יצירה מגורמנת' של סופר ששאף להתבולל, אך לא הצליח להשתלט על השפה

13 שם, עמ' 30.

14 ראו: אמנון נבות, 'דוד פוגל נותר אבוד', מעריב, 23.3.1990. דברים אלה כתב נבות בעקבות פרסום קובץ יצירותיו הסיפוריות של פוגל שקיבל את השם תחנות נבות.

15 דוגמה לכך שנמעני יצירתו של פוגל הם קהל קוראי העברית שישב בארץ ישראל היא פרסומם של הנובלה 'בית המרפא' ב־1927 והרומן חיי נישואים ב־1929-1930 בארץ ישראל בהוצאת מצפה, ופרסומה של הנובלה 'נוכח הים' ב־1934 בספר השנה לארץ ישראל. לעומת זאת, לפני השער האפל, ספר שיריו היחיד שראה אור בחייו, נדפס בווינה ב־1923 בהוצאה עצמאית, אך רבים משיריו פורסמו בכתבי עת שראו אור בארץ ישראל.

16 ראו: נירית קורמן, "אֶתְרֵקֶם בְּחֵלוֹמָן הַבְּתוּלָה, הַצְּחוּר": עקבות ארוטיקה ולאומיות בלשונו של דוד פוגל', תיאוריה וביקורת, 46 (קיץ 2016), עמ' 16.

17 ראו: שם, עמ' 34.

של הארץ שחי בה, ולכן יש לראות בו סופר גרמני-יהודי שכתב עברית.¹⁸ הלל בבלי ציין כי ייחודיותה של יצירתו נובעת מגיתוקה מן ההווה היהודית-קבוצית בכלל ומן ההווה הפוליטית-קבוצית שהיא נכתבה בתוכה בפרט וכן מפנייתה הבלעדית והמופגנת לגורלו של היחיד.¹⁹

פוגל, להבדיל מרוב היוצרים האחרים שכתבו בעברית בשנות העשרים והשלושים, לא תיאר בעקיפין או במישרין את הקונפליקטים ואת המתחים שליוו את התבססותו הלאומית של היישוב היהודי הצעיר. לעומתו, לדוגמה, ברנר תיאר ביצירותיו הארץ-ישראליות את הקונפליקטים החלוציים שעמם התמודד היישוב היהודי בארץ ישראל. אמנם ביצירותיו המוקדמות של ברנר היתה דמותו של תלוש מזרח-אירופי, כמו פיאמן מבחורף, אך ביצירותיו המאוחרות שנכתבו בארץ ישראל היתה דמותו של תלוש שהיה אירופי ונהיה תלוש ארץ-ישראלי, כיחזקאל חפץ משכול וכישלון. ולא זו בלבד שברנר מבטא בסיפוריו את השינוי שחל בכלכלת הייצוגים בספרות העברית החדשה מתקופת העלייה השנייה אלא שהוא גם מבטא במאמרו. במאמרו המכונן 'הז'אנר הארץ-ישראלי ואביזרהו' הוא מציג את הדרך ה'נכונה' שיש לתאר בה את ההווי המקומי, בהתמקדו בבחירות הפואטיות-רעיוניות-ראליסטיות שעל סופרים לקבל כדי שהפרוזה במרחב זה תהיה אמינה ומוערכת. מאמר מרכזי זה מבטא את השינוי שחל בספרות העברית החדשה, אשר החלה לעסוק בתקופה זו כמעט לחלוטין בשאלה כיצד יש לתאר את ההווה הארץ-ישראלית.

אם כן, בשנים שפוגל כתב ופרסם נעלמה דמות התלוש האירופי מן הספרות העברית מאחר שההתייבות הציונית בארץ ישראל, שהלכה והתרחבה, על שלל קשייה ולבטיה, 'ביטלה' את נחיצות הכתיבה על המרחב האירופי. בשל כך בשנות העשרים והשלושים היתה כתיבה על יהודים באירופה למנת חלקם של יהודים אירופים שכתבו בלשון לעז כיוזף רות.²⁰

במאמר זה אני מבקשת לטעון כי דמות התלוש ברומן וינאי צומחת מן הצומת המכריע שיצירתו של פוגל מצויה בו בהתייחס לספרות העברית הציונית של שנות העשרים והשלושים שהתקיימה בארץ ישראל: מצד אחד היא מנהלת דיאלוג רציף עם המתרחש בספרות העברית החדשה מתחילת המאה ה-20 בכלל ועם ספרות התלושים בפרט בשל עיסוקה במצבו של הגבר היהודי הצעיר באירופה,

18 ראו: גרשון שקד, 'בכוחות אחרונים תמיד, עד יקץ קצי - על תהנות כבות מאת דוד פוגל', זהות - ספרויות יהודיות בלשונית לעז, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2006, עמ' 435, 438.

19 ראו: בבלי (לעיל הערה 1), עמ' 157.

20 גרשון שקד ציין כי פוגל, שכתב בעברית, הצטרף אל הסופרים היהודים המעטים שלא תיארו את ההווה היהודית, וכתבו, לעומתו, בלשון לעז. ראו: שקד, "חיי נישואים" אחרית דבר', חיי נישואים, הקיבוץ המאוחד וספרי סימן קריאה, תל אביב 1986, עמ' 335-336.

בשל פעילותו של פוגל עצמו ברפובליקה הספרותית העברית²¹ ובשל פרסומו את יצירותיו בכתבי עת עבריים ובהוצאות עבריות. כלומר בשל ייעודה של יצירתו לקהל יהודי דובר עברית. מצד אחר היא עוסקת במרחב האירופי 'כאילו ארץ ישראל כבעיה מעולם לא נבראה', כדבריו של שקד,²² בזמן שהמרכז הספרותי העברי קבע את מושבו בה. מתוך מרחב לימינלי זה יכול פוגל להעניק לגיבור רומן וינאי אופי יהודי תלוש חדש ושונה מזה שניתן לגיבורי ספרות התלושים ולברוא אותו מתוך דיאלוג מורכב עמה.

דמותו של הגיבור מיכאל רוסט, המצליחה לצבור הון דווקא מהיותה תלושה - להבדיל מהמתרחש בספרות התלושים, שהתלישות בה מביאה לנחיתותם של הגיבורים - מבטאת חזיון תעתועים, שנכתב מנקודת המוצא היהודית מזרחי אירופית הנחותה של מחברו דוד פוגל ושל שאר סופרי ספרות התלושים. חזיון זה מביע את השאיפה של הנחות לעליונות מבחינת מעמד, תרבות, לאום וכלכלה, להיבדל לחלוטין מן המסורת היהודית ומן הגטו היהודי שהובילו לזרותו של היהודי המהגר במרחב האירופי. הרצון להיבדל מהעבר מוביל לייצוג מוגזם, ואפילו גרוטסקי, של גבר יהודי צעיר וכוחני. מלבד זה, דיבובו בעברית של פוגל דמויות נוצריות וינאיות או דמויות יהודיות מתבוללות שאין בינן ובין העברית דבר אך ורק מעצים את ההיבט הפנטזמגורי שבטקסט, המתאר חברה אירופאית בדיונית שהיהודי ממזרח אירופה אינו זר בה, גם לא מן ההיבט הלשוני.

הפנטזיה המוצגת בטקסט היא להיות יהודי בעל זכויות יתר במרחב האירופי, מי שאותותיה של היהדות המסורתית ושל זרותו במרחב הנוצרי אינם ניכרים בהתנהגותו ובמחשבותיו, להבדיל מיצירותיהם של חיים נחמן ביאליק, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, יוסף חיים ברנר ואורי ניסן גנסין, יוצרים בולטים של ספרות התלושים, המתעמתות עימות ישיר, ולעתים אף לא מחמיא, עם המהפכה של גיבוריהן בעזיבתם את השטעטל ובחיפושם קיום יהודי חדש, המנותק מכבלי הדת והמסורת.

מגמתו של המחבר למחוק את הסימנים 'הבעייתיים' של היהודי הישן אינה מובילה את גיבור רומן וינאי להיות חלוץ בארץ ישראל, כפי שקורה ביצירותיו של ברנר ושל שאר כותבי העלייה השלישית, שעיצבו מחדש את דמותו של היהודי הצעיר במרחב הארץ-ישראלי, אלא מובילו לאימוץ גינונים שחצניים ונהנתניים

21 אולי הדוגמה הניצחת ביותר לתפיסתו של פוגל את עצמו כחלק מן הרפובליקה הספרותית של הספרות העברית החדשה היא הרצאתו 'לשון וסגנון בספרותנו הצעירה', שהוא משייך בה את עצמו לספרות העברית החדשה עוד בכותרת. היא נמצאה בארכיונו ופורסמה בכתב העת סימן קריאה, במאי 1974, עמ' 387-391. הוא נשא את ההרצאה הזאת כשהיה בסיבוב הרצאות בפולין וברלין ב־1931.

22 גרשון שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, ג, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1988, עמ' 100.

במרחב האירופי. בכך הרומן מפנה עורף הן לספרות התלושים המיוסרת שנכתבה במרחב האירופי בתחילת המאה ה-20 והציגה את כישלונותיו של הגיבור היהודי, והן לספרות הארץ-ישראלית המאוחרת יותר, שנכתבה בשנות העשרים והשלושים של אותה מאה, ובזמנה ככל הנראה נכתב רומן וינאי. ספרות זו התמודדה באופנים שונים עם ייצוגו הראליסטי של היהודי החלוצי בארץ ישראל. להבדיל ממנה, רומן וינאי מעמיד ראליה מסוג חדש, המתארת את הצלחותיו של צעיר יהודי מהשטעטל בעולם אירופי בורגני זוהר, ובכך היא מציבה לספרות התלושים תמונה מהפכנית - של מה שיכול להיכתב כחלק ממנה אך מעולם לא נכתב.

מיכאל רוסט - התלוש הפרוע

דמות התלוש נולדה מתוך משבר פוליטי-תרבותי-דתי-חברתי חסר תקדים שהוביל לתחילתו של עידן גאוגרפי ורעיוני חדש עבור היהודים שנולדו במזרח אירופה ונדדו מעיר הולדתם למרכז אירופה ולמערבה, לארץ ישראל ולארצות הברית משנות השמונים של המאה ה-19. דמות התלוש היא דמות שצומחת מתוך הכאוס, מתוך עולם שנטרפו עליו קלפיו. היא מחפשת את דרכה הרוחנית החדשה, והיא מנותקת לא רק ממשפחתה אלא גם מקהילתה ומאופני החיים המסורתיים שלה.²³

המונח התרבותי-ספרותי 'תלוש' ממלא תפקיד אידאולוגי בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית החדשה. דבקותם של החוקרים השונים דווקא במונח זה ולא בשמות אחרים שניתנו לגיבור היהודי הצעיר במשך השנים, כגון 'אקסטרן', 'אינטליגנט', 'הצעיר הבודד', 'בן דור עובר', 'לא גיבור',²⁴ מביעה השקפת עולם ציונית, והיא כי התלוש מבטא שלב זמני בהיסטוריה של עם ישראל, ולא מצב הווייתי נצחי, שממנו הסופרים וגיבוריהם יכולים לחוות גאולה ציונית בארץ ישראל. על פי ההיסטוריוגרפיה הציונית, התלישות היא אפוא שלב מעבר זמני שעל הגבר היהודי באירופה לעבור, שתובילו לאפשרות של גאולה אישית וקיבוצית דרך השתתפותו בבניית הבית הלאומי בארץ ישראל.

לעומת זאת, דמותו של מיכאל רוסט, מהגר יהודי צעיר מרוסיה, שהרומן

23 גוברין מציינת בהמשך ספרה את ההתרחשויות הרוחניות בעולם היהודי שהובילו לצמיחתה של דמות התלוש בראשית תקופת התחייה, ובהן התגברות התנועות הלאומיות באירופה והאכזבה מהאפשרות להתבולל בתוכה, הפרעות במזרח שפוררו את קיומה של העיירה היהודית המסורתית, הלחצים הכלכליים, האכזבה מעולמה המוסרי של אירופה, היחלשות כוחה של המסורת, אי-הצלחתה של תנועת חיבת ציון והשפעתו של דגם 'איש המרתף', הלקוח מן הספרות הרוסית. ראו: נורית גוברין, תלישות והתחדשות, משרד הביטחון, תל אביב 1985, עמ' 18-19.

24 שם, עמ' 17.

עוקב אחר עלילותיו בסיפור המסגרת המתרחש בפריז של אחרי מלחמת העולם הראשונה ובסיפור המרכזי והעיקרי המתרחש בווינה, ערב נפילתה של האימפריה האוסטרית-הונגרית, חסרה במופגן את היבט ההתחדשות הלאומי, בראש ובראשונה מאחר שאת התלישות היא חווה כמצב נוודי, שאינו נחות וזמני אלא משמש מקור כוח ועצמה דווקא.

הרומן עוקב אחר רדיפתו של הגיבור אחר תענוגות ההווה לאחר קבלתו סכום כסף גבוה מפטרון עשיר בשם פיטר דין, ועברו היהודי מקבל מקום מוגבל ועמום בטקסט. עברו של רוסט אינו מקבל נוכחות נכבדת בחייו מאחר שרוסט ממציא את עצמו מחדש בכל רגע נתון בהיותו מנותק מכובד מטעני העבר. לכן זהותו היהודית, השייכת כביכול אך ורק לעברו, אינה זוכה להתייחסות מורכבת ומעמיקה בהווה. היא גם אינה עושה את יחסיו עם הדמויות הנוצריות המקיפות אותו מורכבים יותר בשל המתחים הלאומיים השוררים ביניהן, כפי שקורה בדרך כלל בספרות התלושים וכפי שקורה גם בחיי גישואים. כך נוצר הרושם כי בגיבור חל הן שינוי תרבותי והן שינוי דתי, ואלה עשו אותו גבר אירופי מערבי ששלם עם מוצאו היהודי מהסיבה הפשוטה שאין הוא חלק מזהותו החדשה. מתוך כך, הוא גם מסוגל לעטות על עצמו את המסכה המדויקת לכל מצב חברתי, גם אם אין הוא מוכר לו, כפי ששם לב פיטר דין, פטרונו, בפעם הראשונה שהם פקדו יחדיו סלון חברתי גבוה:

דין העיף מבטים בוחנים על בן לווייתו [מיכאל רוסט] וראה לקורת רוחו שזה מתנהג בביטחון של מי שמצוי תמיד אצל מקומות כאלו, הגם שוודאי עדיין לא ביקר מימיו בריסטורן הדור כעין זה. לא, לא טעה בו, בלי כל ספק התייחס על אותו סוג בני אדם שתפיסתם המהירה והחדה מסייעת להם לעמוד כהרף עין על סגולותיה המיוחדות של כל סביבה חדשה. היתה זו תכונת שחקנים גדולים המסוגלים לשחק כל תפקיד שבעולם מבלי לטשטש תחומי אישיותם חדת הקווים ועשויים להישאר תמיד מעל התפקיד הרגעי, אדונים לו (עמ' 65-66).²⁵

כמו שרוסט מצליח להשתלב במסיבות האליטה הבורגנית הווינאית, אף שקודם לכן לא התערה מעולם עם אנשים מן הסוג הזה, כך הוא מצליח גם להתעלות מעל התפקיד של התלוש היהודי המבקש להיגאל דרך האפשרות הציונית, שהוא דוחה אותה. מעמדה כוחנית וסתגלנית זו להווייתו כנווד באירופה דמותו אינה בוחנת מחדש את מערכת ערכיה, שנאלצת להשתנות עקב המעבר מאורח חיים יהודי מסורתי לאורח חיים מודרני וחילוני. כך קרה לדוגמה לגיבור הסיפור 'תלוש' של י"ד ברקוביץ' מאחר שדמותו מלאה

25 ההפניות בסוגריים מתייחסות לרומן וינאי, עם עובד, תל אביב 2012.

שביעות רצון עצמית ואינה חוזה קרע בין אורח החיים היהודי המסורתי השייך לעברה ובין הווייתה המודרנית-אירופית.

היא גם אינה מגיבה להתפתחויות היסטוריות מטלטלות ואינה מאמצת ערכי מוסר, אלא פועלת בתוך מציאות פוליטית אסקפיסטית ואינה משתפת פעולה עם נקודת המוצא שהיהודים תלושים, הדורשת מעורבות חברתית ובחירת ערכים מוסריים בכל רגע נתון בצומת הדרכים המכריע שיהדות אירופה נמצאה בו בין שתי מלחמות עולם. לאורך הרומן רוסט עסוק בניהול רומן לא מחייב עם אם המשפחה שבדירתה הוא שוכר חדר, ולאחר מכן עם בתה בת ה־16, בבילוי בבתי קפה, בברים ובבתי עשירים ובהקנטת חבריו היהודים הפוקדים את פונדק 'אחדות'. הוא אינו מחפש לעצמו עבודה ואינו קושר את עצמו לשום מפלגה או תנועה, והוא בז לכל מי שעושה זאת סביבו.

דמותו של התלוש מספרת את סיפור עזיבתם האמביוולנטי והמורכב של היהודים הצעירים את עולם המצוות והשתלבותם בהוויה מודרנית, חילונית ועירונית. באופן הזה היא מבטאת את מצבם הייחודי של היהודים הצעירים שחיו בתחילת המאה ה־20 באירופה, שלהבדיל מהצעירים האירופים-נוצרים בני זמנם, נאלצו לבנות את חייהם מחדש שלא במקום הולדתם ושלא לפי אורחות חייהם של הוריהם, וסיפורם האישי מבטא את השינוי הדרמטי והבלתי הפיך שחל במפה הגאוגרפית-יהודית משנות השמונים של המאה ה־19.

מתוך נקודת מוצא היסטורית וספרותית זו פוגל מציג בפנינו את דמותו של המשוטט, שאינו מהגר מיוסר מכורח הנסיבות הפוליטיות אלא מי שבוחר לשוטט בערים האירופיות מתוקף היותו אדון לגורלו, החופשי הן מכבליה של היהדות והן מלחציו ומציפיותיו של האדם המודרני, הנדרש להגשים את עצמו מבחינה מקצועית ומשפחתית. השיטוט ברחובות העיר ומפגשיו האקראיים עם תושביה הם דרך החיים האפשרית היחידה עבורו, ודרכה הוא מגיע למיצוי אישיותו. אם כן, שינויו של 'התלוש המיוסר מכורח' ל'משוטט האדוני מבחירה' הוא שעומד בבסיסו של הרומן והוא שמקנה לגיבור את אישיותו החד-פעמית והעצמתית המצליחה להלך קסם על כל הפוגשים אותו.

היותו של גיבור הרומן משוטט אינדיווידואלי שמתערה בעיר הגדולה, שחוויות חייו אינן משקפות את הקונפליקטים ההיסטוריים של היהודים באירופה, כפי שקורה לרוב בספרות התלושים, מוביל לשחרור הגיבור ולשחרור המחבר מן השיח הלאומי המעוגן בספרות זו. שיח זה מעמיד במרכז את דמותו של 'הצופה לבית ישראל', המחויב לבחינת ערכיו של עמו מתוך צומת הדרכים האישי והלאומי שהעם, המחבר וגיבור הציירה מצויים בו.

שמעון הלקין קבע כי הדרמה של התלושים נובעת מיחסיהם המורכבים עם קהילתם; מצד אחד הם מרגישים כלפיה אינטימיות וקרבה, ומצד אחר המרחק הפיזי והמנטלי הנפער ביניהם עם עזיבתם אותה אינו ניתן לגישור, וכך סיפורם

נהיה תיאור דרמת ההתנתקות מקהילתם.²⁶ באמצעות דבריו של הלקין נוכל להבין עד כמה הפער בין רוסט ובין שאר התלושים גדול. גינוניו הגנדרניים והנהגותיים מפריים את הסימביוזה הקיימת בספרות התלושים בין הגיבור ובין העם היהודי, המובילה לכך שמצוקותיו של הגיבור משקפות את אלו של העם היהודי כולו. לפיכך רוסט אינו נושא את בשורת העקירה מן העולם היהודי הישן מאחר שהוא כביכול לא היה מעולם חלק ממנו.

רוסט מתואר כגיבור של רומן וינאי, ולא של רומן עברי, בשל האירועים 'הווינאיים' הפוקדים אותו ובשל הקונפליקטים הכול-אירופיים שהוא מתמודד עמם, ובהם ייאוש מן הקיום, התנסויות מיניות, מרידתו ברצון החברה הדורשת ממנו להתמסד ובהירתו באורח חיים של משוטט. כל אלה שונים מן הקונפליקטים של התלושים המתמודדים עם השלכותיה של הגירת היהודים על מצוקותיה הייחודיות, שנכתבו מפני סופרים שחוו את השאלות האלה על בשרם בצורה כזאת או אחרת בתחילת המאה ה-20. סיפורו הלא ייאמן של רוסט מפתיע כפליים בשל סיפור חייו הטרגי של הסופר שהגה את דמותו - דוד פוגל. פוגל עזב את עיירת הולדתו סטנוב שברוסיה הגדולה לליטא לפני שמלאו לו עשרים. מאוחר יותר, ערב מלחמת העולם הראשונה, הוא עבר לווינה, ובה גם ישב במחנות מעצר בזמן מלחמת העולם הראשונה בשל היותו נתין של האימפריה הרוסית. הוא ישב בשנית במחנות מעצר בתחילת מלחמת העולם השנייה בצרפת בשל היותו יהודי אזרח אוסטריה. בסופה של מלחמה זו הוא נרצח באושוויץ. נדמה כי הוא האיש שהיה תמיד בזמן הלא נכון במקום הלא נכון. מלבד זה, הוא היה עני מרוד וחולני שלא הצליח להתמיד בשום עבודה וחזיר אחר הפתחים כל ימי חייו. לפיכך היפוכם המוחלט של חייו המיוסרים של פוגל לחייו המוצלחים של רוסט יכול להסביר את המוטיבציה של פוגל לכתוב את דמותו של רוסט כדמות שאינה נותנת לנסיבות האובייקטיביות הקשות להכריע אותה. אפשר ללמוד על כך מהקטע הזה מהרומן:

היה שולה עיניו מתוך הספר ומהרהר שלא מן העניין ובהנאה קדושה, שחיי שלו מכל מקום לא יהא בהם מן השיעמום שבהרגל וקביעות צורה. הוא ידע כבר עכשיו ששום מצב לא יפחידהו ושעתיד הוא למצות עומקו של כל רגש ואבק רגש, להעביר גופו זה הזקוף והגמיש דרך כל מדורי החיים, בלי הפליה (עמ' 37).

ככל שתתקדם העלילה, כן פערי האישיות בין המהגרים היהודים העניים הפוקדים את פונדק 'אחדות' ובין רוסט ייעשה מופרך מאחר שימים מספר לאחר גילול מחשבות אלו יפגוש רוסט במקרה את פיטר דין, והוא יאפשר לו למצות חוויות

26 ראו: שמעון הלקין, 'שיעורים 23-26', מבוא לספרות העברית, מפעל השכפול, ירושלים 1955, עמ' 344.

חומריות רבות שמהגר יהודי בספרות התלושים לא יכול לחוות אותן. התגשמותם המהירה של רצונותיו של הגיבור ללא כל מאמץ מצדו יוצרת את ההיבט הפנטזמגורי ברומן, והיא מאירה באור אחר את מעמדו של הגיבור לנוכח יושבי הפונדק. יושבי הפונדק אינם חיים במציאות פנטזמגורית, ומנקודת מבט זאת, עליונותו של רוסט על פניהם מתערערת, ואולי אף קורסת לחלוטין.

במציאות הפנטזמגורית של רוסט, מלבד הקסמתו את יושבי פונדק 'אחדות' והיותו אורח מבוקש בו, הוא גם מתגלה תמיד כאיש המידות הנכונות והטובות. הוא מסוגל לשמור על עצמו מפורענויות ומתשוקת יתר שעלולות להמיט עליו חורבן בהיסחפותו אחריהן ובנקיטתו בעקבותיהן פעולות לא רציונליות. להבדיל ממנו, רוב יושבי הפונדק נסחפים אחר הרפתקות מטופשות ומידרדרים לעתים למעשי אלימות.

אם כן, רוסט מייחד את עצמו מסביבתו היהודית, החיה בשולי העיר וינה, שלעומתו נופלת קרבן לתשוקתיה הארציות ולחוסר מידותיה הטובות. שונותו של רוסט מבאי הפונדק בולטת ביותר באפיונות הידבקתו של בריל קנפר, שותפו לחדר, במחלת מין ממשרתת בפונדק 'אחדות', שבמקור רצתה להיפגש עם רוסט, ואולם זה הרגיש שעליו לדחות את הזמנתה והעבירה לבריל.

כשיאשה מספר לאנשי פונדק 'אחדות' על סיפור הידבקתו של בריל הוא מסיים במשפט: 'איזה מזמר, אותו רוסט! עתיד הוא לגמור חייו על הגרדום הה-ה-ה-ה!' (עמ' 39). ממזורתו של רוסט מעידה מצד אחד על עליונותו על פני באי הפונדק הנכשלים שוב ושוב במקומות שהוא מצליח, ומצד אחר היא מעידה על המוסר הקלוקל שלו, המפיל בפח אחרים ועלול עוד לעלות לו בחייו. משפט זה תורם להרגשת הקץ המלווה את הגיבור עוד מסיפור המסגרת בפריז, ששם חשד בו עובר אורח בניסיון קפיצה מן הגשר אל הנהר, ולאווירת החידלון המלווה את הרומן כולו. אפשר גם לראות ב'ממזריותו' של גיבור רומן וינאי את שיקוף 'ממזריותו' של כותבו, המגולל את קורותיו של מהגר יהודי שעונה לחלוטין על מאפייני האדם האידיאלי המובאים בהגיגיו של המספר בשיאו של הרומן: 'כל יום חדש מבקש אדם חדש, נקי כתינוק בן יומו, בלי מעמסת יום אתמול' (עמ' 160). אותו אדם 'מושלם' מסוגל להמציא לעצמו ביוגרפיה יהודית חדשה, שמובילה לשינוי דרמטי בהתנהגותו ובגורלו של התלוש.

בתחילת העלילה נדמה כי פונדק 'אחדות' הוא זירה תוססת של קומדיית מצבים ססגונית, אך אט-אט מתגלה כי הוא זירה דטרמיניסטית שמביעה את חוסר המוצא של המהגרים היהודים באירופה, אשר הם רוחות הרפאים של העיר הגדולה, שוליה המרופטים והנואשים. כל הדמויות בפונדק נתלשו מעברן, והעתיד המחכה לרובן מר. הן צועדות לקראתן חסרות אונים, בלי יכולת לשנותו. אם כן, רומן וינאי מתאר את מצוקתם ואת חוסר המוצא של המהגרים היהודים בה. כך הוא קושר את עצמו לספרות התלושים, שהציגה את הקונפליקטים של המהגרים היהודים באירופה,

אם כי הוא מייחד את הגיבור באכזריותו, בתחכומו ובניסיונו להציב לו גורל שונה משלהם.

במופגן אפוא רומן וינאי מפנה עורף לביוגרפיה של תלושים בעלי מאפיינים של קרבן, שבחלקה דמתה לחייו של פוגל, ובמקומה הוא מגולל בפנינו את קורותיו של גיבורו הכול-יכול והמופרע מפי מי שידע חיים של מחסור ותהיות. הוא עושה זאת דרך תיאורו את המקום ואת הזמן שפוגל חי בהם; הזדמנויות נוצצות וראוותניות נופלות לפתחו של הגיבור, והוא מסתער עליהן במלוא עוזו אגב גילוי כוח ואומץ כלפי מי שמאיים עליו:

‘הנח ואשיב לך!’ קרא רוסט ובמהירות הברק הטביע אגרופו בכל כוחו בעינו היחידה הרואה של יאן. בשבריר של רגע הספיק עוד לקלוט את האנקה שפלט הלה ולראותו לופת בשתי כפיו את פניו. רוסט נמלט אל תוך הסמטה הצדדית, רץ כעשרה רגעים מסמטה שוממת אחת אל משנה ואחר האט צעדיו. מאחוריו לא היה איש (עמ’ 50).

דימוי זה של גבר כוחני עומד בניגוד לדימוי של הגבר הרופס והרכרוכי המובא בספרות התלושים. היהודי הקרבן נהיה אפוא מתעלל ברומן וינאי. בהמשך לפריעתו של רוסט את מודל התלוש, הוא אינו מרגיש צורך למרוד בחברה היהודית מאחר שמלכתחילה הוא אינו מרגיש שייך אליה. עמדת מוצא זו מאפשרת לו לאמץ אורח חיים חילוני לחלוטין ולהתערות בחברה האירופית ללא סייגים או היסוסים, וגם זאת שלא כספרות התלושים, העוסקת עיסוק גלוי וישיר בקונפליקטים המוחשיים שעולים מחוויית ההגירה של היהודים ומן המהפכה החילונית המתלווה לה.

עם זאת, הצגתו של רוסט כגיבור כול-אירופי אינה גורמת לו להיות גיבור של רומן וינאי מאחר שהוא אינו מסוגל להתנתק מזהותו היהודית כמהגר, ואחת הדוגמאות הבולטות לכך היא פקידתו החוזרת את פונדק ‘אחדות’ והגדרת עליונותו לנוכח נחיתותם של המהגרים היהודים היושבים בו. הרומן משיב אפוא את הגיבור פעם אחר פעם לסביבה של יהודים מהגרים, ובאופן הזה אינו מאפשר לקרוא אותו כרומן וינאי שכתוב במקרה בעברית. גם כאשר הגיבור מצוי בסביבה נוצרית אירופית וגם כאשר הוא צובר הצלחות רבות בסביבה זו, עובדת היותו יהודי אינה מרפה ממנו.

כמו רומן וינאי גם חיי נישואים, הרומן שפרסם פוגל, עוסק כביכול בשאלות קיומיות, שנדמה כי אינן קשורות ישירות למצב היהודים שהעסיק את ספרות התלושים. קריאה שטחית בו תותיר את הרושם כי הוא עוסק בנושאים אוניברסליים כמו אהבה, קנאה, בגידה ומוות, ותיאור הוויי חיים אירופי ששאלת היהודים תופסת בו מקום שולי. קריאה מעמיקה יותר תגלה כי הוא עוסק בקונפליקטים של הגבר היהודי הצעיר, המוכרים לנו מספרות התלושים, המבקש למצוא את מקומו כיהודי מתבולל בחברה האירופית-נוצרית בווינה שבין שתי מלחמות העולם. הרומן מציג את הקונפליקטים הללו על ידי המחזותו הגרוטסקית את פנטיית ההשפלה

הלאומית, המינית והכלכלית של התלוש.²⁷

חיי נישואים נענה במובן מסוים לקווי המתאר של ספרות התלושים דרך הצגת בדידותו וזרותו הקיומיות של היהודי המתבולל בחברה האירופית שאינו מוצא את מקומו המעמדי כלכלי-חברתי בה, ואילו רומן וינאי מנסה להציע לה חלופה מהפכנית דרך הצגתו את פנטזיית מימוש הכוח הפרועה של אותו גבר יהודי. בתחילתו של חיי נישואים מובא לפנינו תיאורו של המספר את גורדווייל, גיבורו היהודי העני של הרומן, המשוטט ברחובות הכרך ומשתוקק לאינטראקציה שאין ביכולתו לממש עם תושביו:

חלונות-הראווה משכו במפגיע וחשק נמרץ נתעורר בו להיכנס אל כל חנות וחנות, לקנות דברים שונים, לצורך ושללא לצורך, לפתוח שיחה עם כל אותם החנוונים ומשרתיהם, להתלוצץ עמהם בקלות ראש. ועוד עלה בו חשק: להתייצב בראש חוצות ולזרוק מטבעות, גל של מטבעות כסף וזהב, לילדי הרחוב ולשמוח בשימחתם. אולם כל זה היה למעלה מכוחותיו: בכיסו לא נמצאו אלא שילינג אחד וכמה פרוטות.²⁸

גורדווייל הוא סופר עני שמצוי תמיד בחוסר חומרי, וממנו הוא מפנטז על בזבז. ואילו ברומן וינאי פיטר דין, עובר אורח עשיר, פורס את חסותו הכלכלית והחברתית על רוסט, והיא שפותחת בפני הגיבור שער לחוות הרפתקות מיניות ותרבותיות שנדירות לספרות העברית בת התקופה. בכך דין מהפך את מצבו הכלכלי של רוסט; זה משתנה בן-לילה ממהגר עני לגבר אמיד אשר מבלה את זמנו בשלל מקומות הבילוי שיש לווינה להציע. בעקבות שינוי חומרי זה הגיבור יכול לבטא ביתר קלות את יחירתו, שכן הוא מעוניין 'לטרוף את החיים', שאליה אנו מתוודעים עוד מתחילת דרכו בווינה, בעודו חסר כול.

לעומת רוסט, גורדווייל הוא גבר מפוחד שאינו מאמין כי מצבו ישתפר בעקבות התנועה בעיר, ואין הוא בטוח כי יהיה חזק דיו כדי למצות את עומקו של כל רגש. לאורך כל הרומן הוא מפחד להיות מוכרע מעצמת הרגשות העלולה לתקוף אותו בכל רגע. לכן הגורל הכלכלי שפוגל מייעד לו הוא מציאת מקום עבודה בחנות ספרים (הוא סובל ממנה בכל רגע) או קיבוץ נדבות משפיל מחבריו. גם אם נשער שגורדווייל היה פוגש את פיטר דין וזוכה ממנו לסכום כסף, לא היה בכוחה של פעולה זו לשנות את מצבו הנואש מאחר שככל הנראה הוא היה בוחר להעביר את הכסף לתיאה אשתו, המנצלת אותו מכל הבחינות האפשריות, ובכלל זה מן הבחינה הכלכלית, וממשיך לחיות עמה במערכת יחסים סאדו-מזוכיסטית.

27 לקריאה נוספת ראו: תמר סתר, 'קריאה חדשה בחיי נישואים בעקבות גילוייו של רומן וינאי לדוד פוגל', *Hebrew Higher Education*, 17 (2015), עמ' 19-34.

28 פוגל, חיי נישואים, עמ' 10.

נקודת המוצא של פוגל לכתבת שתי דמויות אלו, שכביכול שונות בתכלית זו מזו, היא מצוקתו של הגבר היהודי הצעיר, המהגר מעיירת הולדתו לפני מלחמת העולם הראשונה, ומוצא את עצמו נחות מבחינה חברתית באירופה של תקופה זו ושל התקופה שבין שתי מלחמות עולם, ונאלץ לתור אחר זהות יהודית חדשה בעולם חסר יציבות פוליטית, מנוכר ואנטישמי. עמדה מבולבלת ומפוחדת זו שניצב בה הגבר היהודי הצעיר היא שהובילה את פוגל להציע חלופה פואטית ורעיונית לספרות התלושים, שהתמקדה בתיאור ייסוריו הראליסטיים של הגיבור הצעיר, המפליגה אל עבר מחוזות הפנטזיה הסאדו־מזוכיסטית בחיי נישואים והפנטזיה האומניפוטנטית ברומן וינאי.

חיי נישואים לעומת רומן וינאי אינו מעניק לגיבורו גורל יהודי חדש אלא מקצין את ההיבטים המדוכאים המצויים בדמותו של התלוש ועושה אותם גרוטסקיים. מלבד זה, הוא אינו מהפך לחלוטין את הנורמות של ספרות התלושים בהציגו את התלוש כגבר חזק, כפי שקורה ברומן וינאי, אלא הוא מקצין את ההיבטים המדוכאים הקיימים בו דרך הצגתו דמות גברית נרפית וחלשה אשר ממצה את אפשרויות ההשפלה הטמונות במערכת יחסים מינית הרסנית. יהדותו המתבוללת של הגיבור בווינה האנטישמית של בין שתי מלחמות עולם מתפקדת בין היתר כמעצימה את תחושת הזרות והניכור של הגיבור מהחברה ומהאיומים הרבים שהיא טומנת בחובה עבורו כיהודי מתבולל. חיי נישואים חוגג את השקיעה ואת ההתפלשות של דמותו החלשה וחסרת הכישרון לחיים של היהודי הצעיר הכמה לקשר סאדו־מזוכיסטי. גורדויל מתנסה עד תום בתחושות של קרבנות והשפלה, ובכך הוא מותח את המודל של התלוש עד נקודת ההשפלה הקיצונית והקואבת ביותר הגלומה בו. יכול להיות שזו גם הסיבה לכך שאת חיי נישואים פוגל החליט לפרסם, ואילו את רומן וינאי, המערער את יסודותיה של ספרות התלושים, הוא החליט לגנוז.

שבירת הראליזם הפסיכולוגי

בכל יצירות הפרוזה של פוגל המספר אינו מנמק את פעולותיהן של הדמויות ואינו חושף את מאוויי לבן חשיפה מספקת, על פי הנורמות המודרניסטיות פסיכולוגיות שעוצבו בספרות התחייה. שלמה צמח אף התייחס לכישלונן של המחבר להעניק עומק פסיכולוגי לדמויות הנובלה 'בבית המרפא': 'במקום שהוא נעשה חטטן ומנסה לרדת אל עמקה של הנפש, אין לשונו איתו'.²⁹ גם חנן חבר עמד על הכשל הפסיכולוגי הטמון בעיצוב הדמויות הראשיות בנובלה אחרת של פוגל, 'נוכח הים'; בעיניו, המרחב של החוף והים ממלא את מקום הניתוח הפסיכולוגי של גיבורי

29 שלמה צמח, 'בבית המרפא', מאזניים, ט (תרפ"ט), עמ' 12-13.

הנובלה, הנפרדים בסופה.³⁰

ההיבט האנטי-פסיכולוגיסטי ביצירתו של פוגל ראוי לתשומת לב מיוחדת מאחר שספרות התחייה, שכתבתו היא חלק ממנה, העלתה על נס את מודל 'מן המרתף' הפסיכולוגי, ולא את מודל 'עבותות הוויי' הסוציולוגי. את שני המונחים טבע צמח. המודל הראשון מתמקד בעיצוב נפש היחיד דרך נורמות ראיסטיות-פסיכולוגיות, והשני מתמקד בתיאור ההוויי הקיבוצי. רומן וינאי אינו משתייך למודל 'עבותות הוויי' מאחר שהוא אינו מתאר את הוויי החיים הווינאי דרך גילול סיפורן של דמויות רבות אלא מתמקד בדמות אחת ובקורותיה. עם זאת, הוא אינו מעצב את אופייה של דמות זו ושל שאר הדמויות ברומן באופן שהולם את המוסכמות הפסיכולוגיות של ספרות 'מן המרתף', כפי שניסחן גרשון שקד:

דרכי האפיון של מרבית הסופרים נוטות פנימה: מונולוג פנימי, עיצוב מזווית-ראייתו של הגיבור, וידוי, דוקומנטציה אינטימית (רשימות קטועות וכדומה). [...] הסופרים אינם מוותרים, כמובן, גם על דרכי אפיון חיצוניות, אך העיקר היא החתירה לחשיפת האדם מבפנים. על שום הנחותיהם החברתיות של הסופרים, אין גיבוריהם שותפים לחברה, אלא מנוודים ממנה. הם מהרהרים בה יותר משהם פעילים בה.³¹

אִי-התאמתו של הרומן למוסכמות הפסיכולוגיות של ספרות 'מן המרתף' באה לידי ביטוי בכך שרק דמויות אחדות ברומן, ארנה וגרטרוד שטיפט לדוגמה, זוכות לתיאור רחב של מחשבותיהן, של עברן ושל יחסן עם הסובבים אותן. ואילו גיבורו לרוב אינו חושף את עצמו מבפנים ואינו נהיה החוקר של עצמו, כפי שמתאר שמואל ניגר את פליגלמן, גיבור הנובלה של נומברג, ואת מרבית הגיבורים שעוצבו בספרות התחייה: 'הללו נעשים נושא להתפלספות על עצמם, הם נעשים לחוקרים-אינקביזיטורים של עצמם. חותכים בבשר החי ומפוררים את נשמתם שלהם; מנתחים אותה כפי שמנתחים ניתוח שלאחר המוות אדם שטרף נפשו בכפו'.³² רוסט, הנטול קונפליקטים ותסבוכות, אינו נושא על גבו ירושה יהודית 'מהגרית' ודתית שהוא מתעמת עמה ושהפוטנציאל ליצור מורכבות פסיכולוגית בדמותו טמון בה. הוא רואה בעצמו אדון מוחלט לגורלו, מי שלעברו אין השפעה מסרסת

30 חנן חבר, 'לנוכח הים והעלמתו', אל החוף המקווה, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, תל אביב 2007, עמ' 83. גם אהרן קומם עמד על היעדר המוטיב הפסיכולוגי. ראו: קומם, **האופל והפלא**, אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, חיפה ותל אביב 2001, עמ' 141.

31 גרשון שקד, **הסיפורת העברית 1880-1970**, א, כתר והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ח, עמ' 363-364.

32 ש' ניגער, 'ה. ד. נאמבערג', וועגען יודישע שרייבער (תרגם מיידיש: גרשון שקד), ורשה תרע"ג, עמ' 91; מצוטט שם, עמ' 363.

עליו והוא אינו נציגה של קהילה, בוודאי לא של קהילה יהודית שעלולה לסמנו כזר בחברה הנוצרית.

סרטוט דמותו החופשייה, הנטולה עכבות עבר וחיבוטי נפש של ההווה, עומד בניגוד לדרך התיאור הפסיכולוגית המורכבת של התלושים התוהים על עברם. דרך התחבטויותיהם משתקפות לקוראים תסבוכות הדור הקיבוציות של היהודים הצעירים שחיו במחצית הראשונה של המאה ה־20 באירופה. השורות הראשונות מסיפורו המפורסם של י"ד ברקוביץ' 'תלוש' משקפות את הנורמות הפסיכולוגיות שהנחו ספרות זו:

לאט לאט, אחרי כל מיני ניסיונות וכישלונות, היסוסי־לב ועינויי נפש, שהיו מתרגשים בעת הראשונה בקרב חייו הצעירים של הדוקטור הצעיר וויניק, כבש לו זה בעיר־מולדתו מצב בטוח ושאנן של רופא חרוץ במקצועו ואינטליגנט מובהק, המתקבל בחיבה גלויה בבתי העשירים, מצטרף אליהם בלילות החורף למשתה תה, לפטפוט נאה על ספרות, למשחק קלפים, עוסק עימם במקצת גם בצרכי ציבור, וכל עצמו אינו אלא בודד לנפשו, פרוש ומרוחק מהם בעולמו הסגור.³³

סיפורו הפרטי של ד"ר וויניק מייצג את מצוקת קיומם של התלושים המעמדיים באשר הם דרך הצגתו את חבלי השתלבותו של הגיבור באליטה היהודית המשכילה והמצליחה מבחינה תרבותית וכלכלית בעקבות השתלמותו במקצוע הרפואה. לרוע מזלו של הגיבור, הסמכתו לרופא מובילה אותו להרגיש תלוש מעולמן של משפחתו וקהילתו הגרעינית מצד אחד, ולהרגיש בודד בקרב האליטה היהודית המשכילה והעשירה מן הצד האחר.

ה'תלוש' מדגים לא רק את הנורמות הפסיכולוגיות המאפיינות את ספרות התלושים, דרך תיאורו את תחושותיו של הגיבור ואת צומת הדרכים הנפשי שאליו נקלע, אלא גם את המקום הקריטי שניתן בספרות זו לתיאור היחסים המורכבים שבין ה'בן האובד' ובין הקהילה היהודית המסורתית בעקבות המהפכה החילונית שחוו צעיריה.³⁴ נורית גוברין עמדה על מרכזיותו של ההיבט הפסיכולוגי בספרות התלושים דרך הצגתו את בדידותו של הגבר היהודי הצעיר הנותר ללא משפחה

33 י"ד ברקוביץ', 'תלוש', כתבי י.ד. ברקוביץ', א: סיפורים ומחזות, דביר, תל אביב 1959, עמ' לו.

34 גם שירו של ביאליק 'לבדי' מגולל את קשייו של נער ישיבה לעזוב את השכינה, סמל למסורת היהודית כולה, בזמן שבני דורו עזבו את עולם הדת לטובת רעיונות ההשכלה והחילונית. שיר זה, כמו הסיפור 'תלוש', מבטא את בדידותו ואת בלבולו של הגבר היהודי הצעיר הניצב בצומת דרכים דתי, גאוגרפי ומעמדי בעקבות המהפכה המשולבת שחוו היהודים במזרח אירופה.

וללא סביבה.³⁵ הלקין קרא למגמה ספרותית זו בשם 'האינדיבידואציה', והוסיף כי מקורה בספרות האירופית, שממנה הושפעו היוצרים היהודים.³⁶ לעומת ד"ר וויניק, הנושא את בשורת העקירה של העם היהודי, רוסט הודף בשורת עקירה מכל סוג שהיא. דמותו מספרת בשטחיות ובלי מחויבות את סיפור השתלבותו, המובן מאליו כביכול, של הגיבור היהודי בחברה האירופית. כך קורה כי דמותו אינה מתארת את מצבו הכלכלי והנפשי של הגבר היהודי הצעיר ברגע הגורלי שהרומן נכתב בו, אלא היא חלק מחזיון תעתועים שהגיבור צובר בו כוח על אף היותו מהגר יהודי חסר כול. לשם הצגת דמות פנטזמגורית זו חרג פוגל מגבולות הראליזם של ספרות התלשים, והדבר בא לידי ביטוי בהתרחשויות הבלתי סבירות המוצגות ברומן.

דוגמה בולטת להתרחשות בלתי סבירה היא הצגת התעשרותו הפתאומית שאינה מנומקת באופן ראיסטי משכנע: בעודו עומד ברחוב ומתבונן בחלון ראווה, פיטר דין, עובר אורח עשיר, מתעניין בו בשל סקרנות התוקפת אותו. דין אפילו אינו יודע להסביר את מקורותיה לעצמו. לאחר חליפת משפטים אחדים הוא מחליט לפרוס עליו את חסותו הכלכלית והחברתית. עוד דוגמה להתרחשות לא סבירה ברומן היא התאהבותה הנואשת של מרת שטיפט ברוסט היהודי בווינה האנטישמית, לצד כיבושיו הרומנטיים הרבים.

גם תיאורים שגורתיים ויום-יומיים יחסית של הגיבור נעשים במהרה מופע של רהב והצלחה. לדוגמה, כאשר רוסט יושב בבית קפה עם האופיצר שכמה לחברתו, הוא מקסים ללא מאמץ רב את האישה הצעירה היושבת מולו, על אפו ועל חמתו של בן זוגה המשעמם והלא מושך, המנוגד לו באפרוריותו:

נערה נאה נוי בנלי קצת. משועממת או עצבנית גמעה מפרק לפרק גמיעה קלה מאחת מכוסות המים שעל טס הניקל, ובהפסקות ארוכות פלטה מילים אחדות כלפי הבחור על ידה, ארוס או מיועד שלה, אשר הכביר עליה מילים מתוך שקידה מרובה. בחור צפוד בפנסנה זהב על חוטם של מלומד בעתיד, ולו שפם בוסר מדולדל ואוזניים גדולות, סמוקות, מוזנחות כקונכייות ענקיות (עמ' 156).

רוסט מגיע לשולחן שהנערה יושבת בו ומחזר אחריה בגלוי. הדבר מרתיח את בן זוגה, וזה - בחוסר האונים שלו ובנלעגותו - מתגלה כהיפוכו של הגיבור, ומנכיח את מעמדו של הגיבור כדון ז'ואן חלקלק וחסר גבולות, המצליח להקסים נשים ולצאת מכל מצב וידו על העליונה. דרך ייצוג זו מופרכת ולא אמינה לעומת דרך ייצוג

35 ראו: גוברין, תלישות והתחדשות, עמ' 19.

36 ראו: הלקין (לעיל הערה 26), עמ' 362.

התלושים 'הנורמטיביים'. שלא כדמותו של רוסט, שמאופיינת בהישגים, בבילויים ובהזדמנויות לא פוסקים, דמותם של התלושים מעוצבת דרך תיאור רגשות של אכזבה, ייסורים וחרדות, המובילים לעתים קרובות להצבתם על גבול השיגעון בסיום היצירה, כפי שקורה בבחורף של ברנר, ב'פליגלמן' של הירש דוד נומברג וב'לאן' של מרדכי זאב פיארברג.

תפיסתי את הרומן כחזיון תעתועים על אודות הצלחתו של הגבר היהודי עלולה להיתפס כמבליעה בתוכה את נקודת ההנחה כי ספרות התלושים, המציגה את קורותיהם המיוסרים של הגיבורים היהודים, היא ספרות אשר מייצגת נאמנה את המציאות ההיסטורית שהתקיימה עבור היהודים באירופה במחצית הראשונה של המאה ה-20. על כן היא גם 'נעלה' יותר בשל אמינותה ומחויבותה לרוח התקופה. אריסטו טען: 'האפשרי - משכנע. אכן, מה שלא התרחש איננו מאמינים שהוא אפשרי, אבל מה שאירע ברור שהוא אפשרי, כי לא היה מתרחש לולא היה אפשרי'.³⁷ קורותיהם של התלושים העניים התועים בכדידותם בבירות אירופה הם האפשריים על פי הגדרתו של אריסטו מאחר שיש לנו עדויות היסטוריות - יומנים, עיתונים, פרטוקולים של אספות פוליטיות ועוד - בדבר מצבם של היהודים שעזבו את השטעטל בתחילת המאה ה-20, ואלה הולמים את המתרחש בספרות זו. לעומת זאת, קורות חייו המזהירים של רוסט, מהגר יהודי חסר מעמד ואמצעים, אינם מעוגנים בעדויות ההיסטוריות שיש לנו על תקופה זו.

עם זאת, בפרשנותי את הרומן אבקש לראות בהיבט הפנטזמגורי המנחה אותו, המציג את הצלחותיו של רוסט ללא נתינת הסבר תוך-טקסטואלי משכנע להם, כראליה מסוג חדש. ראליה זו אינה אך ורק מרחיבה את אופני הייצוג המקובלים של דמות התלוש אלא גם חושפת את הנחות היסוד העומדות בתשתית ספרות זו, המבקשות להותיר תמיד את דמותו של המהגר היהודי הצעיר כאדם מהורהר, מיוסר ופסיבי שאינו יכול ליהנות ממנעמי העולם ונידון לחיים של חיפוש דרך רוחנית ולבטים מוסריים.

לדברי מנחם ברינקר, העלילה המסתברת ביצירת אמנות היא זו המצליחה להתאים בין מערכת ההנחות הפנימית שנוצרה ביצירה ובין מערכת ההנחות החיצונית שלה, זאת הנמצאת מחוצה לה בעולם הממשי.³⁸ ההתרחשויות היחידות היכולות להיחשב לפי הגדרתו של ברינקר בלתי מסתברות ברומן וינאי הן הצלחותיו הרבות של המהגר היהודי בווינה האנטישמית, החוברות לדמותו המלאה און, המנוגדת באופייה הנהנתני ושבע הרצון העצמי לאופן הצגת התלושים, המעורער והסבך.

37 אריסטו, פואטיקה (תרגום מיוונית: יואב רינון), מאגנס, ירושלים 2003, עמ' 29.

38 ראו: מנחם ברינקר, 'הפארסה הקולנועית והפואטיקה של המסתבר', מבעד לדמומה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1980, עמ' 31-32.

התרחשויות אלו נתפסות כבלתי מסתברות מאחר שהן אינן תואמות את מערכת המושגים וההנחות של הקוראים בנוגע למצבם ההיסטורי של המהגרים היהודים באירופה במחצית הראשונה של המאה ה-20 בכלל ובנוגע לדמותו הספרותית של התלוש בפרט.

מלבד פעולות אלו, כל המתואר ברומן - בתי הקפה המפוארים של וינה, בית משפחת שטיפט האמידה, דמויות המהגרים העניות הפוקדות את פונדק 'אחדות' - תואם את מערכת הציפיות של הקוראים בנוגע לטבע האדם ובנוגע להווי החיים בעיר הבירה הדקדנטית של האימפריה האוסטרו-הונגרית ערב שקיעתה.

מכאן שהרומן אינו מציג אך ורק התרחשויות מופרכות, ולכן אי-אפשר להחשיבו כפרסה על פי הגדרתו של ברינקר את סרטיהם של באסטר קיטון, לורל והארדי והאחים מרקס. הפרסה לדבריו מבוססת על מבנה של פעילויות מופרכות העוקבות זו אחר זו, המתקיים כל העלילה.³⁹ להבדיל ממנה, רומן וינאי הוא יצירה ראליסטית המתארת לעתים התרחשויות בלתי מסתברות. היצירה מכילה אפוא היבטים פרסיים וראליסטיים כאחד, ושילוב היברידי זה הוא מהותה של הראליה הפנטזמגורית החדשה שהיא מציגה.

במאמר אחר התייחס ברינקר להשתלטותם של הדגמים הראליסטיים בספרות, שהובילה לתפיסתם כטבעיים ונטולי מוסכמות, ומכאן גם לתפיסתם של דגמים ספרותיים אחרים כמלאכותיים.⁴⁰ בעקבות ערעורו של ברינקר על ההנחה כי דגמים ראליסטיים הם נטולי מוסכמות, כפי שמקובל לחשוב, אני מבקשת שלא לראות בספרות התלושים הראליסטיים 'נורמטיבית' ספרות שמבטאת דרך ייצוג נטולת מוסכמות, טבעית ופשוטה בשל הצגתה אירועים אשר תואמים את מערכת ההנחות של הקוראים על התקופה, ולהבדיל ממנה, ברומן וינאי רומן שמבטא דרך ייצוג מופשטת, מלאכותית ומופרכת בשל הצגתו אירועים אשר נתפסים בעיני קוראיו כבלתי מסתברים ופוגעים באיכותו הראליסטית.

במקום זאת אני מבקשת לראות באירועים אשר מתרחשים ברומן וינאי אירועים שמציגים אפשרות כוחנית ונהנתנית לתיאור קורותיהם של התלושים; את האפשרות הזאת דחו על הסף שאר סופרי תקופתו של פוגל, שבחרו להדגיש את הגיבור כקרבן. רומן וינאי מציב אפוא סוגה חדשה של ראליה בספרות העברית, החושפת אחרת את מועקותיו, את פחדיו, וגם את חלומותיו ואת שאיפותיו של הגבר היהודי הצעיר שהיגר מעיר הולדתו, באמצעות הראליה החתרנית שהוא מציג, המחברת בין התרחשויות מופרכות להתרחשויות לא מופרכות.

39 שם, עמ' 33.

40 ראו: הנ"ל, 'ראליזם, קונבנציות, אמונות', סובב ספרות, מאגנס, ירושלים 2000, עמ' 81.

לכאורה מהגר יהודי בעל זכויות יתר

בסיפור המסגרת בפריז, המתרחש לאחר מלחמת העולם הראשונה, רוסט מבלה אצל זונה במשבר, אשר מעוניינת בחברתו ללא קבלת תשלום כדי שלא תבלה את הערב בגפה. כשהיא נמלאת כעס בעקבות אדישותו כלפיה היא מציעה את גופה למכירה בפניו בעוקצנות מיואשת ומרירה: 'בהתקרבה סמוך אצלו הצביעה לסירוגין על חלקי גופה השונים, רותחת מזעם: "הנה, אדוני, את זה אני מוכרת!... ואת זה!... ואת זה!... שמא סחורה גרועה, מה? ... שמא פסולת?..."' (עמ' 18).

כל הקורה במפגש בין רוסט ובין הזונה, ומונולוג זה בפרט, מנכיח את מעמדו של רוסט כגבר בעל זכויות יתר שמתנובב בחופשיות בערים קוסמופוליטיות כווינה ופריז, וכל האפשרויות המצויות בעיר פתוחות בפניו, כולל זו שזונה תיגש אליו ותציע לו את חברתה בחינם. מלבד זה, דווקא דרך ניסיונה של הזונה להתנגד לסמכותו הגברית העליונה עליה דרך הצעתה את גופה למכירה בקנטרנות, היא מנציחה אותה בשל חשיפתה את מעמדו של רוסט כבעל הכוח הכפול: בעל הכוח לקנות את גופה ובעל הכוח לספק את אישורו למיניותה.

גם סצנה אחרת ברומן, שמתוארים בה געגועיה של גרטרוד לרוסט, בעלת הבית שלו שנהיית מאהבתו, מנכיחה את זכות היתר הניתנת לו כמושא געגועים נחשק הנע ממקום למקום בעיר, בעוד הנשים המאוהבות בו נידונו לחכות לו לשווא בדלתיים סגורות:

בלבה של גרטרוד כאילו נעקר לפתע דבר־מה ממקומו. נסתמנה בה ההרגשה המדאיבה כאילו הלך ממנה לעולמים, לבלי שוב. חולשה פתאומית תקפה אותה, כלפני התעלפות, ורק בעמל רב הצליחה לעלות על המדרגות, וצעדיו הבטוחים והמאוששים של רוסט המתרחק מוסיפים לפעום ברוחה בלי חמלה. נשארה גרטרוד יחידה, יחידה עד לייאוש (עמ' 142).

לאורך הרומן מעמדו של רוסט מעוצב כגבר מושך בעל לשון חלקלקה, הנהנה מחברתו של נשים שונות, ויכול בכל עת לצרוך משקאות ומופעי בידור ולזמן לעצמו מפגשים עם אנשים מכל המעמדות בעיר. גם בסיפור המסגרת בפריז, שהוא כבר אינו נהנה בו מתמיכתו הכלכלית והחברתית של פטרונו מווינה פיטר דין, הוא נותר גבר מושך אשר משוטט במרחב העירוני וזוכה להתעניינותם של עוברי אורח שונים. לפיכך עליונותו נובעת לא מסכום הכסף שבכיסו אלא מתחושת עליונותו על פני הזולת, אשר מקבלה ללא עוררין.

מעמדו הפריבילגי מאפשר לו לקום וללכת כאשר הזולת אינו פועל לפי רצונו, וחשק זה מתעורר בו בין היתר במפגשו עם הזונה בפריז:

אולם האישה כאן, על הכיסא, בגופה המעורטל והמופקר, נדמתה עזובה לאין קץ ומלאת חרדות וייאוש - ומדוע לא יכול הוא לקום ולהעביר כפו על שערה

בלאט ורק פעם אחת? לא, הוא לא עשה כן. רק ישב ועישן. וכי מה!? שמא הוא מנחם נשים שספינתן נטרפה? דווקא הוא, מיכאל רוסט? חסר הנהו את הכישרון לכך, לחלוטין! ואם לא תסיים מהרה משחק עצבים זה, אחת החלטתו... מאידך גיסא, מעניין לדעת היכן ייגמר כל זה (עמ' 19).

מתוך עמדתו בתור אנטי־קרבן ורצונו לטרוף את החיים, הבאים לידי ביטוי גם בכיבושיו המיניים, הוא אינו מוכן לנחם 'נשים שספינתן נטרפה'. בהמשך העלילה, בווינה, ינהל רוסט מונולוג פנימי דומה כאשר תימאס עליו מרת שטיפט והוא ירצה לנתק עמה את הקשר:

תוך כדי הרהורים אלו סיים להתגלח ולהתרחץ. האמת ניתנה להיאמר, באיזו זווית שבנפש צר היה לו מעט עליה, על גרטרוד, אולם כלום אפשר לדרוש ממנו שיקשור את חייו בחייה לצמיחות?! היא נשתעבדה יותר מכפי הצורך - כלום אשמתו היא? יחסים שמעיקרם לא נוצרו אלא להיות קלים, רפרפנים, מתוך עליצות חיים בלבד, ושטבע ברייתם להיות חולפים, שכן אף התנאים החיצוניים לא היה בהם לשמש בסיס למין שונה, יחסים ממין זה אין להשקיע בהם יותר משהם מסוגלים להכיל. לא נחוץ ליתן את עצמו בשלמות במקום שאף החצי הנהו כבר די והותר, יהא זה בזבוז כוחות לבטלה. על כל פנים, לגביהו העניין גמור (עמ' 251-252).

רצונו לעזוב את הזונה כפריז מטרים אפוא את רצונו לעזוב את גרטרוד בווינה. רוסט אינו מגלה אמפטיה או קרבה לאנשים בסביבתו, ובעיקר למאהבותיו. הוא רואה בזאת 'בזבוז כוחות לבטלה', והוא שומר את כוחותיו לשיטוטיו בעיר ולהנאותיו. תכליתו היחידה בפגישותיו עם בני אדם אחרים היא להרוויח מן המצב הנרקם בפניו את מידת הבידור וההנאה הגבוהות ביותר. לכן הוא גם בוחר להישאר בחדרה של הזונה בשל סקרנותו כלפי הסיפור שהיא תספר לו וכלפי הדרך שהוא יגיב לסיפור זה, ולא בשל אהדתו אותה. בהמשך לכך, הוא בוחר לעזוב את גרטרוד לאחר כמה מפגשים מיניים עמה כי הוא מבין שלא יהיה ביכולתו להתבדר מנוכחותה המעיקה עליו בדרישתה לאהבה ולתשומת לב. הזונה, כגרטרוד, נמצאת בעמדת נחיתות למול רוסט, שעלול לזנוח אותה בכל רגע נתון, והיא נואשת לקרבתו כפי שעולה מדבריה:

אל נא תחשבני למשוגעת או לאשת מדון. הרי יודעת אני היטב שבכל רגע הנך יכול לקום וללכת מכאן, ואז... מפני רגע זה אני פוחדת מאוד. מודה אני בגלוי. בקבוק זה, השולחן, המיטה - הכול מבעית אותי, הכול... כשתצא מכאן שוב אשאר לבדי. האם מכיר אתה את ההרגשה של אדם יחיד, עזוב בכל העולם הגדול, המתחיל לפתע לפחד? לכאורה הולך הכול למישרים כתמול שלשום, אבל יום בהיר אחד נזרקה בך טיפה של פחד... והנה טיפה

זו נשארה כך, והיא הולכת ומתפשטת בקרבך עד שכובשת לבסוף כל ישותך כמין הרעלת דם... (עמ' 18-19, ההדגשות שלי).

מונולוג זה אינו מבטא את עולמה המורכב של הזונה, אלא מציג את דמותו של רוסט, הזוכה לזכויות יתר, המאזין לסיפורה וכל אותה עת נותר אדיש ומחשב כיצד לחמוק ממנה. מורכבותה של הסצנה, שבקלות יכלה להתפרש כבנלית ומלאה קלישאות בשל תיאורה את סטראוטיפ 'הזונה הרגישה והאומללה', נובעת מן הרובד הנסתר המצוי בה, החוזר לאורך הרומן: דמותו של רוסט, כמו דמותה של הזונה, למעשה משוללת אמצעים, מעמד וחברים, ולכן אין היא עליונה על פניה כפי שהיא והמספר מנסים להציגה.

מלבד זה, המילים האלה מן המונולוג של הזונה - 'לבדי', 'יחידי', 'עזוב', 'לפחוד', 'הרעלת דם' - מוכרות מספרות התלושים; זו תיארה באמצעותן את מצבו השפוף של התלוש 'הנורמטיבי', הבודד והמיואש המסתובב בגפו בעיר הגדולה ללא תכלית וכיוון ושוקל לשים קץ לחייו. מונולוג זה נמסר לנו מפיה של הזונה, והוא גם יכול להימסר לנו מפיו של רוסט, אילו הוא ענה לקווי המתאר של התלוש.

האירוניה בקטעים אלה מתגלה כאשר נותנים את הדעת לכך שאמנם רוסט אינו אישה שמוכרת את גופה עבור פרנסה, אך מעמדו הנמוך אינו רחוק משלה מאחר שהוא מהגר יהודי באירופה שבין שתי מלחמות עולם, בעל מקורות פרנסה מפוקפקים ולא יציבים, ללא מקצוע, קהילה או משפחה שיוכלו לתמוך בו. לכן הפער החומרי והנפשי בינו ובין הזונה אינו גדול ותהומי כמו שהמספר והגיבור מנסים להציגו. שימת הלב לנקודות הדמיון שבין רוסט ובין הזונה, הקיימות גם בינו ובין שאר דמויות השוליים שהוא פוגש, חושפת את הסדקים המצויים בטקסט, את המקומות שחזותו הפריבילגית של גיבורו היהודי קורסת בהם לתוך עצמה ומתגלה כמצג שווא.

(אי) מקומה של פלשתינה בטקסט

הסיפור המרכזי של הרומן, המתרחש בצעירותו של רוסט בווינה, נפתח בעלילה טיפוסית לספרות התלושים, ובה גבר יהודי צעיר מהגר מעיירתו במזרח אירופה ומשתקע בעיר גדולה במערבה. עם זאת, המספר מנמק - נימוק שאינו טיפוסית לספרות התחייה - את סיבת הישארותו של רוסט בווינה ואת אי-עלייתו לארץ ישראל:

הוא נמצא באמצע הדרך אל אחת מארצות המזרח הקרוב, ארץ שוממה ונעזבת זה אלפי שנה, שקומץ אנשים בעלי נפש וזיקה אל העבר הרחוק ניסו להקימה לתחייה בעמל ידיים קשה ובכוח ההתלהבות שהתפעם בהם. בעיר מולדתו עזב את אביו המורה, את אמו ומעט אחיות. הוא מצא את העיר שנקלע אליה

במקרה לא גרועה מאחרות, ולעצמו של דבר, לא היתה כל סיבה להמשיך את הנסיעה (עמ' 26).

רוסט לא תכנן להגיע לווינה אלא נקלע אליה במקרה, ומאחר שהיא היתה בעיניו לא גרועה מאחרות, החליט להשתקע בה. ממשפט זה אנו למדים כי רוסט אינו נקשר למקומות וכי אין הוא מתכנן את מסלול חייו, אלא 'מתגלגל' בין ערי אירופה בלי להרגיש מחויבות או קרבה למקום שהוא נמצא בו או לאנשים החיים בו מאחר שהוא איש העולם הגדול, המסוגל להשתלב בכל מקום ולהתאים את עצמו אליו.⁴¹ מתוך עמדה זו יש לבחון את תיאורו של המספר את האפשרות כי רוסט ימשיך במסעו לפלשתינה. המספר אינו קורא לפלשתינה בשמה אלא מכנה אותה 'אחת מארצות המזרח הקרוב', והדבר מעיד על זלזולו בה. הוא גם מתייחס באדישות אל האידאולוגיה הציונית-חלוצית המובילה לכך ש'קומץ אנשים בעלי נפש וזיקה אל העבר הרחוק' מנסים להפיח בה חיים. למספר, בן דמותו של רוסט, נדמה כי משימה זו אינה אפשרית.

עוד בתחילת הרומן מתחוור לקוראים כי הגיבור אינו עומד להימנות עם קומץ זה וכי הוא יבחר לחיות במקום שיעניק לו את אפשרויות החיים הטובות ביותר מבחינת רווחתו האישית, ולשאלת האידאולוגיה, מכל סוג, אין מקום בבחירתו. החלטתו שלא להמשיך לפלשתינה מתקבלת אפוא מתוך נוחות, ולא מתוך עמדה אנטי-ציונית: הוא אינו מעוניין להמשיך בנסיעה לעבר מקום לא מוכר כאשר המוכר שהוא נמצא בו - וינה - נראה לו מספק דיו.

לילך נתנאל מציינת במאמרה כי פוגל היסס בנוגע לשיבוצה של פסקה זו בטקסט, והדבר בא לידי ביטוי במחיקתו אותה מכתב היד. לדבריה הוא מחק כל אחת מהשורות בפסקה, ורק לאחר מכן מחק את הפסקה כולה, והדבר מצביע על התייחסותו אליה כאל יחידה טקסטואלית אחת. נתנאל טוענת כי נהוג להתייחס למרכיב הלאומי ביצירתו של פוגל כמונחים טוטליים, ודוגמה לכך היא המשפט 'בחירתו של פוגל לכתוב בשפה העברית', ואולם דווקא מחיקתו את הפסקה מאפשרת לאמץ עמדה מחקרית מורכבת בנוגע לעמדתו הלאומית-יהודית.⁴²

דוגמה לעמדה מחקרית נחרצת בנוגע לאופן שהאידאולוגיה הלאומית של פוגל

41 גישה מזולזלת דומה לרעיון ההתיישבות בארץ ישראל אפשר למצוא ביומנו האישי, שהוא כתב בצעירותו. ביומנו הוא מזכיר את ארץ ישראל כמקום האחרון ברשימת המקומות שהוא רוצה לברוח אליהם. הוא רוצה להגיע לארץ ישראל לא מסיבות אידאולוגיות אלא רק בשל רצונו להשתחרר מהמקום הנוכחי שהוא נמצא בו: 'לפעמים, כשסבלנותי מתפקעת, הייתי בורח מכאן אפילו לשאול תחתיה, לאפסי תבל: לאמריקה, לברזיליה, לארץ-ישראל, בלי שום הבדל לאן, רק לברוח, שלא להיות כאן'. פוגל, תחנות כבות, עמ' 291.

42 נתנאל (לעיל הערה 3), עמ' 320.

משתקפת ביצירותיו היא של חנן חבר (וכמובן גם עמדתו של מיכאל גלזומן בדבר הא-לאומיות של פוגל שהובילה להחרמתו, והזכרה בתחילת המאמר); חבר כתב כי הסיפור 'נוכח הים' מציע חלופה אידאולוגית לספרות הציונית שנכתבה בתקופתו בשל הצגתו אדם אירופי נטול רכיב לאומי, שמתריס באורח חייו האירופי כנגד הקיום הציוני.⁴³

פרשנות זו מדגימה את העמדה האידאולוגית שאימצו כמה מחוקריו של פוגל, המבקשת לראות בו קול אשר מבטא אידאולוגיה אנטי-ציונית בשל כתיבתו הא-לאומית. שלא כפרשנות זו, אני מעוניינת להתעכב על רגעי ההיסוס וההתלבטות בכתיבתו, המתגלים לנו בין היתר דרך מחיקותיו, כדי להצביע על ביטויים את העמדה הלאומית הלא סדורה העולה ממנה, ומתוך כך לקרוא אותו כמציג מפת אפשרויות מהוססת וסתורה לעיצוב דמותו של תלוש חדש.

במילים אחרות, אי-הניסיון ליישב את יצירתו עם עמדה אידאולוגית נחרצת יאפשר לנו לראות את שלל העמדות המוצגות ברומן, החורגות מן הפריזמה הלאומית המצמצמת, הבאה לידי ביטוי בשאלה אם יצירתו ציונית או לא. אי-הנחרצות תאפשר לנו להתבונן בעמדתו האידאולוגית הייחודית של גיבור רומן וינאי: רוסט מתנגד לאידאולוגיה הציונית מעצם היותה אידאולוגיה, ולא מעצם היותה אידאולוגיה לאומית. הוא מתנגד לה מאחר שטבען של אידאולוגיות לדרוש הקרבות אישיות שהוא אינו מעוניין להקריב. כל פעולה וכל מחשבה שלו ברומן מבטאות את סלידתו מכבילתן של האידאולוגיות את האדם החופשי שהוא מדמה את עצמו להיות. דחייתו הבטוחה והלא מתפשרת של רוסט את האידאולוגיה הציונית כפי שעולה מפסקה זו מלמדת אותנו שהוא אינו מוכן להקריב את חייו עבור רעיון שלא יעניק לו תועלת אישית מיידית, ולכן פלשתינה היא אפשרות שנפסלת באותה המהירות שהיא עולה. מחיקתו הזמנית של פוגל את הפסקה על פלשתינה, שכן איננו יודעים אם הוא לא היה חוזר בו אילו נשאר בחיים, יכולה להעיד על הבנתו כי היא היתה עלולה לעורר אנטגוניזם בשיח הלאומי שהוא כתב בתוכו. אולם כתיבתו אותה מלכתחילה מציבה את רומן וינאי כרומן אשר מציע אלטרנטיבה פואטית ותוכנית לספרות הלאומית שנכתבה בארץ ישראל בין שתי מלחמות עולם.

בתקופה שלבחירת אידאולוגיה היתה משמעות מכרעת בחייו של מי שחי באירופה שבין שתי מלחמות עולם, בייחוד עבור היהודים שהיו בה מיעוט לאומי ודתי נרדף, סירובו של רוסט לאמץ אידאולוגיה כמו האידאולוגיה הציונית, הקומוניסטית, האנרכיסטית ועוד הוא בבחינת ניגוד בולט להתנהגותן של הדמויות האחרות ברומן שאימצו אימוץ נלהב אידאולוגיות אלו עד הגדרתן את זהותן לפיהן (דוגמה לכך היא כינויו של מישה 'מישה האנרכיסט' בשל התמסרותו המוחלטת לאידאולוגיה

האנרכיסטית). באופן הזה מתגלה עמדת קיומו של רוסט כשמרנית בשל אישורה את המצב הפוליטי הקיים, וקבלתה את כל העוולות הכרוכות בו, כל עוד הן אינן פוגעות בו ישירות, כפי שאכן קורה במציאות התוך־טקסטואלית של הרומן. מתחילת העלילה של הרומן מתגלה שונות עמדתו הראקציונרית של רוסט במסורת התלושים, שהביעה עמדה מוסרית ופוליטית כלפי המציאות החברתית שבתוכה גיבוריה חיו: הוא מצטייר כאדם ספונטני, נטול עכבות, שאין דבר בעולם אשר יצליח לטרוד את מנוחתו, גם לא עובדת היותו מהגר חסר כול, ומכאן שגם שאלות אידאולוגיות מסובכות לא תערענה אותו. דוגמה לאי־טרדתו מן המציאות היא האופן שהמספר מתאר את התמודדותו עם הידיעה כי אינו יודע היכן יבלה את הלילה הקרוב בעיר זרה בהגיעו אליה: 'מיכאל רוסט עדיין לא ידע אז היכן ילון הלילה, אלא שלא הוגיע את מוחו יותר מדי בשאלה זו. ברי היה לו שימצא איזה מוצא. התנועה מרובה היתה והרעש גדול' (עמ' 31).

אי־טרדתו של רוסט מבדידותו בעיר זרה ומאי־האונות הכרוכה בכך מטרימה את אי־טרדתו מן המצב הפוליטי השורר באירופה, קל וחומר ממצבם של היהודים המהגרים ממזרח אירופה למרכז אירופה ולמערבה. מכך אנו למדים כי מי שהצליח להתגבר על היותו מהגר יכול לחיות בהווה שאין האדם זקוק לאידאולוגיות נוקשות שיעניקו משמעות לחייו כי חייו האידאולוגיים מספקים אותו והוא אינו שואף לשפרם.

ההווה של רוסט מורכב מרדיפתו אחר ההנאה הבאה שתענה על סקרנותו וגם על התענגותו המינית, האינטלקטואלית או הקולנירית. התלושים חששו מעתידם הכלכלי, המעמדי והלאומי ומהמצפה להם בעקבות ההחלטות הגורליות שעליהם לקבל ומן התהפוכות ההיסטוריות שהם חווים בחייהם, ולעומת זאת הווייתו של רוסט ממוקמת כל כולה בהנאות ההווה, ובתמורה ההווה גם מאיר לו פנים. רוסט עוטה על עצמו את דמות 'הדנדי', המסתובבת בביטחון וביהירות ברחובותיה של וינה ותרה אחר ההרפתקה הבאה. דמות זאת זקוקה למרחב העירוני האירופי האנונימי, ואין היא מעוניינת להתחייב לאידאולוגיה אוונגרדית שדורשת סדר יום נוקשה שהאדם מחויב בו למטרה אשר נתפסת כחשובה מחייו. לכן רוסט אינו יכול להיות חלוץ בארץ ישראל, הנדרש לעבודת כפיים קשה, לוויטורים ולהקרבות. מלבד זה, ההרפתקות שהוא חווה כרוכות במפגשיו הזמניים עם האנשים הגודשים את הכרך הסואן והמתחלף, בדיאלוג הנוצר ביניהם ובהיעלמותם מחייו רגע לאחר מכן, וגם מבחינה זו לא יכלה דמותו להשתלב בחיי היישוב היהודי הקטן בארץ ישראל.

הפסקה המחוקה על פלשתינה מאפשרת לנו להתוודע להתלבטויותו האידאולוגיות של פוגל. מצד אחד מחיקתו אותה יכולה להעיד על היסוסו בנוגע להבעת עמדה א־לאומית המורדת בנורמות ששררו בספרות העברית הציניית של שנות העשרים והשלשים. מנגד, העמדתו במרכז רומנו דמות אינדיווידואליסטית

הבזה לאידאולוגיות שאינן מקדמות אותה אישית ומיד, ובכללן האידאולוגיה הציונית, היא כשלעצמה ממקמת את הרומן בעמדה אופוזיציונית לספרות זו.

סיכום

רומן וינאי הוא ניסיון מכוון ומהפכני לכתוב על עולם יהודי נטול כאב וסבל, אשר עומד בניגוד לעולמם של גיבורי ספרות התלושים, שברנר הוא אחד מסופריה המרכזיים. במלאות ארבע שנים למותו של ברנר פרסם פוגל לכבודו הספד בידיש בעיתון ליטערארישע בלעטאר:

בשביל ברנר אין הכתיבה משחק, אין היא בידור: העולם מכאיב נורא, חוסר-התכליתיות המיטאפיזית של החיים בכלל, אי-האפשרות הפיזית של החיים היהודיים בפרט, מכאיבים כל הזמן לכל האברים [...] החיים הם תמיד פצע פתוח - על-כן כותב הוא חיים רותחים, אישיות עצמית מתבשלת-גולשת, לב גדול סובל עמוקות [...] וכשקוראים אנו את כתביו של ברנר - קוראים אנו את חייו, את התגלמות הטרגיקה היהודית באישיות רב-צדדית, עמוקה - אנו קוראים בכתבים את חיי עצמנו.⁴⁴

בחרתי לחתום את המאמר בווידויו הספרותי-אינטימי של פוגל בשל חשיפתו את עמדתו הנרגשת והאוהדת כלפי הפואטיקה של ברנר, שנבעה בעיניו מגורלם הפצוע של הצעירים היהודים שחיו בתחילת המאה ה-20, שפוגל וברנר נמנו עמם. גם אם פעמים רבות הטקסט של פוגל מפנה עורף לגורל זה, הוא גם כושל להציג תלוש כוחני ומצליחן שלמוצאו היהודי אין השפעה עליו. כך, על אף מהפכנותו, הוא חובר בסופו של דבר לספרות הטרגיקה היהודית של ספרות התלושים, העוסקת בקונפליקטים של הגבר היהודי הצעיר, הנידון לחיי סבל.

44 דוד פוגל, 'פ.ח. ברנר, מילים מספר ליום השנה הרביעי למותו', מאזניים, 3-4, כא (יולי-אוגוסט 1987, תמוז-אב תשמ"ח). תרגם מיידיש: קלמן אהרון ברתיני.